

De PORTUGEGESE SYNAGOGE in Amsterdam

De PORTUGESE SYNAGOGE in Amsterdam

PIETER VLAARDINGERBROEK
(redactie)

DAVID COHEN PARAIRA
KEES DOORNENBAL
ROOS KEPPLER
MIRJAM KNOTTER
ELOY KOLDEWEIJ
COERT PETER KRABBE
DIK DE ROON
JOS SMIT
PIETER VLAARDINGERBROEK
(auteurs)

WBOOKS
RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL ERFGOED
BUREAU MONUMENTEN & ARCHEOLOGIE AMSTERDAM

OVER DE AUTEURS

ING. DAVID P. COHEN PARAIRA (1948), bouwkundige, is lid van de Portugese Gemeente en was 25 jaar lid van het college van parnasiem.

KEES DOORNENBAL (1955) is architect en directeur van Rappange & Partners architecten Amsterdam.

DRS. ROOS KEPPLER (1975) is architectuurhistoricus, kleur-onderzoeker en restaurator van decoratieve afwerkingen in historische interieurs.

DRS. MIRJAM KNOTTER (1968) is werkzaam als conservator bij het Joods Historisch Museum met als aandachtsgebied het erfgoed van de Portugese Synagoge.

DR. ELOY KOLDEWEIJ (1959) is werkzaam als interieurhistoricus bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

DR. COERT PETER KRABBE (1963) is werkzaam als architectuurhistoricus bij Bureau Monumenten & Archeologie te Amsterdam.

DIK DE ROON (1959) is werkzaam als bouwhistoricus bij Bureau Monumenten & Archeologie te Amsterdam.

JOS SMIT (1956) is werkzaam als architectuurhistoricus bij Bureau Monumenten & Archeologie te Amsterdam.

DR. PIETER VLAARDINGERBROEK (1970) is werkzaam als architectuurhistoricus bij Bureau Monumenten & Archeologie te Amsterdam.

Inhoud

WOORD VOORAF 8

WOORD VAN WELKOM 9

DE PORTUGEES-JOODSE GEMEENTE IN AMSTERDAM 11

De Sefardiem 11

De Portugese joden in Amsterdam 12

De eerste synagogen 16

Talmoed Tora 19

Welvarende gemeente 21

Crisis en teruggang 28

Burgerlijke gelijkstelling 29

Portugese joden in Middelburg, Den Haag en de Vechtstreek 30

De oude Jodenbuurt 32

De Tweede Wereldoorlog 35

Het Beth Haim in Ouderkerk aan de Amstel 38

De wederopbouw 41

Het seminarium Ets Haim en andere Portugees-joodse instellingen 44

ELIAS BOUMAN (1635-1686): DE ARCHITECT VAN DE SNOGE 46

Claes Barentsz Bouman (1612-1679) 46

Elias Bouman (1635-1686) 50

Reprise 54

NAAR DE TEMPEL: EEN JOODS GEBOUW IN NEDERLANDSE BOUWSTIJL 55

De situatie in de Republiek 55

Wensen van de opdrachtgever 58

Het ontwerp 59

De inspiratiebronnen van de architect 66

De synagoge en de Tempel van Salomo 69

DE BOUW EN INSTANDHOUDING (1671-2000) 73

– De bouw 73

De fundering 73

Het opgaande werk 75

De kap 79

Tegenslagen bij de bouw 83

De bijgebouwen: bouw en functioneren 83

De bijgebouwen: verschijningsvorm van de gevels 85

- **De achttiende eeuw 88**
  - De oostelijke aanbouw van de Snoge 88
  - De kleuren van de vrouwengalerij 92*
  - Werk aan de kap 95
- **De negentiende eeuw 95**
  - De renovatie van Isaac Warnsinck 95
  - Een nieuwe vergaderzaal 97
  - Andere negentiende-eeuwse wijzigingen 102
- **De twintigste eeuw 104**
  - De werkzaamheden van Harry Elte 104
  - De Snoge in oorlogstijd 104
  - De restauratie van 1954-1959 106
  - De restauratie van 1991-1993 109

HERSTEL VAN HET VERLEDEN EN RUIMTE VOOR DE TOEKOMST III

- Een restauratie met respect voor de historische structuur en ontwikkelingen III
- Heroverweging van het gebruik, de ontwikkeling van een nieuwe routing 114
- Het religieuze gebruik van de ruimten 115
- Kansen tot het creëren van nieuwe ruimte 116
- De restauratie van de Snoge 117
- De restauratie van de bijgebouwen 120
- Zichtbaar maken van de depots en klimatologische oplossingen 122
- Installaties, een conflict tussen de historie en de moderne techniek 122
- Besluit 123

DE FEESTELIJKE INWIJDING VAN DE ESNOGA IN 1675 124

- Sjabbat Nachamoe: de inwijdingsdag 124
- De inwijding en de Memorias van David Franco Mendes 124
- De inwijdingspreken en hun betekenis 127
- De inwijdingsprent: Romeyn de Hooghe en Mozes Curiel 130
- Gedichten en muzikale omlijsting 132

DE ESNOGA EN DE SNOGEIROS:

FUNCTIE EN INRICHTING VAN DE SYNAGOGE EN HAAR BIJGEBOUWEN 134

- De indeling van het interieur 134
- De hechal van Mozes Curiel 136
- Het goudleer in de hechal en langs de wanden 139
- De teba, lessenaar en chachambank 141
- De synagogebanken 143
- De banken voor de parnasiem en regenten 145
- De chataniembanken en kalastoelen 146
- De choepa van Lion Morpurgo 148
- Koperen kronen, wandarmen en het neer tamied 148

- **De bijgebouwen 150**
  - De scholen (wintersynagoge) en de ‘suyverplaatsen’ 150
  - De wasplaats, de rituele baden en de jadriech 152
  - De mahamad 154
  - Het Coutinhohuisje 155
  - Slot 155

DE CEREMONIËLE KUNSTSCHATTEN VAN DE ESNOGA 156

- Hidoer mitswa: de verfraaiing van het gebod 157
- De Tora en haar textiele omhulsels: de sandaal, faixa en capa 159
- Zilveren Toraornamenten: rimoniem, kronen en het zilveren schildje van Tirado 162
- Het tebakleed, presidentskleedje en de ponteiro 163
- Ceremoniële objecten voor de feest- en vastendagen in de Esnoga 164

BIJLAGEN 183

- Bijlage 1: Bouwrekening 183
- Bijlage 2: Timmerbestek Snoge (1671) 184
- Bijlage 3: Bestekken huizen, galerijen en scholen 1674 185

ARCHIEVEN EN AFKORTINGEN 189

NOTEN 189

LITERATUUR 199

GLOSSARIUM 203

VERANTWOORDING 204

REGISTER 205

Woord vooraf

De Portugese Synagoge in Amsterdam is een symbool van voorspoed en tolerantie van onze Gouden Eeuw. De Portugees-joodse gemeenschap kreeg de gelegenheid zich openlijk te manifesteren in het net aangelegde deel van de grachtengordel. Een monumentale synagoge met een overweldigende binnenruimte was het gevolg, uniek voor Europa en destijds een voorbeeld voor geloofsgenoten over de gehele wereld. Bijzonder is dat de Snoge tot op de dag van vandaag in gebruik is.

De onlangs afgesloten restauratie van 2010-2011 ging gepaard met interdisciplinair onderzoek, resulterend in dit prachtige boek. Deze publicatie is de neerslag van vruchtbare en intensieve samenwerking tussen eigenaar, beheerder en diverse erfgoedinstanties. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed initieerde het onderzoek dat door een keur van gerenommeerde auteurs werd uitgevoerd. Het Bureau Monumenten & Archeologie nam als opdrachtnemer de coördinatie en een groot deel van het onderzoek voor zijn rekening, evenals de redactie van dit boek. Dankzij de inbreng van het Joods Historisch Museum kon het religieuze gebruik van de synagoge en haar collectie worden beschreven. De Portugees-Israëlitische Gemeente was vertegenwoordigd in de persoon van David Cohen Paraira, die zijn kennis en inzicht

met de andere auteurs heeft gedeeld. Een schat van nieuwe gegevens is aan het licht gekomen. Zo blijken religieuze regels invloed te hebben gehad op het ontwerp van het gebouw en op het hergebruik van sommige interieuronderdelen. Door het artikel van Kees Doornenbal, de architect van de laatste restauratie, krijgt de lezer niet alleen een beeld van het verleden, maar ook van het huidig en toekomstig gebruik van het complex.

De synagoge met de bijgebouwen vormen eeuwenlang een wereld op zich met eigen omgangsvormen. De Portugese voertaal in en rond het complex gaf aan dit deel van de stad een exotische sfeer. Het Portugees is verdwenen, maar de eigenheid van de synagoge is gebleven. Het ensemble van gebouwen en inrichting geeft een historische sensatie die je zelden ter wereld ervaart. Dit boek verschijnt daarom zowel in een Nederlandse als een Engelse uitgave, waardoor het gebouw de internationale aandacht krijgt die het verdient.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Cees van 't Veen, directeur

Bureau Monumenten & Archeologie
Esther Agricola, directeur

Woord van welkom

Op 20 december 2011 vierde onze gemeente in aanwezigheid van Hare Majesteit Koningin Beatrix de afsluiting van de restauratie en herinrichting van de Portugese Synagoge. Met de vernieuwing en de publieke herinrichting van onze Esnoga en bijgebouwen is een nieuwe fase in de geschiedenis van dit bijzondere complex ingeluid waarbij wij onze gebouwen en ceremoniële schatten voor het eerst permanent publiekelijk toegankelijk en zichtbaar hebben gemaakt.

Al eeuwen zijn bezoekers onder de indruk van het schitterende interieur van onze Esnoga met de grote natuurstenen zuilen, wit gepleisterde wanden, donker meubilair en het vele licht dat door de 72 vensters schijnt. Het interieur is sinds de inwijding in 1675 nagenoeg ongewijzigd, nog altijd zonder elektrische verlichting of verwarming en verlicht door circa 1000 kaarsen in de vele geelkoperen kronen. Het zand op de houten vloer beschermt tegen vuil.

Hoe is het mogelijk dat dit unieke monument de tijd zo goed heeft doorstaan? Het is een inspirerend verhaal over religie, cultuur, geschiedenis, identiteit en integratie. Het is een eerbiedwaardige plek gevuld met eeuwenoude schatten van een culturele en religieuze minderheid.

De Esnoga is de hoeksteen van de Portugees-Israëlietische Gemeente. De liefde voor het gebouw en de kerksieraden heeft ervoor

gezorgd dat een klein kerkgenootschap dit monument eeuwenlang in de oorspronkelijke staat in stand heeft gehouden. Het gebouw staat symbool voor traditie, geestelijke rijkdom en de kracht om te overleven, ook onder extreem moeilijke omstandigheden. Nog altijd geven de woorden boven de ingang van de Esnoga ons troost en kracht: “Ik echter, door Uw grote goedheid, betreed Uw huis.” (Psalm 5:8)

De restauratie van dit bijzondere gebouwencomplex is vooral mogelijk gemaakt door steun van de Nederlandse regering, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, de Provincie Noord-Holland en de Gemeente Amsterdam. Essentieel was de expertise van het Bureau Monumenten & Archeologie te Amsterdam. Als belangrijk project van de Rijksdienst is het initiatief genomen het onderzoek van de diverse betrokken kunst-, architectuur- en bouwhistorici te verwerken tot dit boek. Wij zijn dankbaar dat zij dit unieke standaardwerk tot stand hebben gebracht met vele nieuwe inzichten en willen alle lezers van dit boek uitnodigen ons waardevolle monument met eigen ogen te komen aanschouwen.

Jacques Senior Coronel
*Voorzitter van het College van Parnasiem
Portugees-Israëlietische Gemeente*

De Portugees-joodse gemeente in Amsterdam

David Cohen Paraira en Jos Smit¹

DE SEFARDIEM

De Portugese Synagoge, Snoge of Esnoga genoemd, is het in 1675 ingewijde gebedshuis van afstammelingen van uit Spanje en Portugal afkomstige joden. Deze Sefardiem (uit Sefarad, Spanje) verlieten het Iberisch schiereiland ten gevolge van de verdrijving en gedwongen bekering tot het christendom, eerst in Spanje in 1492 en vervolgens in Portugal vanaf 1497. In Amsterdam hervonden zij vanaf het eind van de zestiende eeuw de vrijheid terug te keren tot de leefregels van het jodendom: de navolging van de ge- en verboden uit de Tora (de eerste vijf boeken van de Bijbel) en de latere joodse commentaren hierop. Het woord synagoge komt uit het Grieks en betekent bijeenkomst. De synagoge of 'beet haknesset' (huis van samenkomst) is vermoedelijk ontstaan tijdens de Babylonische ballingschap als aanvulling op de Tempel in Jeruzalem. Na de verwoesting van de Tempel werd de synagoge de plaatsvervanger ervan en nam de gebedsdienst de plaats van de offerdienst over.

De eerste joden vestigden zich waarschijnlijk na de inname van Jeruzalem en de verwoesting van de Tempel in het jaar 70 op het Iberisch schiereiland. Deze beleefden daar afwisselend perioden van vervolging, rust en vrijheid. Vanaf de islamitische overheersing in 711 waren de joden als geaccepteerde bevolkingsgroep gelijkwaardige deelnemers aan het sociale, economische en culturele leven. Er ontstonden toen grote en bloeiende joodse gemeenschappen. Spanje huisvestte toen de grootste joodse gemeenschap van Europa (afb. 1). De joden speelden destijds een belangrijke rol in de ontwikkeling van wetenschap en kunst. Vanaf het einde van de elfde

eeuw deden christelijke Spaanse vorsten aanvallen op het islamitische deel van het Iberisch schiereiland. Vanaf het midden van de twaalfde eeuw werden onder de dynastie van de Almohaden veel joden van hun voorrechten beroofd, waardoor velen het land verlieten, onder wie de beroemde joodse wijsgeer en arts Maimonides. In 1391 werd de rust voor de joden in Spanje wreed verstoord door de aanval op de joodse wijk van Sevilla, waarbij duizenden joden werden gedood. Deze uitbarsting van haat en angst was een gevolg van voortdurende onrust en geloofsijver binnen de rooms-katholieke kerk. Veel van de joden kozen voor de doop om hun leven te redden. Deze gedoopte joden worden aangeduid als nieuw-christenen, 'conversos' (bekeerden) of 'marranos' (maranen), wat zwijnen betekent. Velen van hen bleven echter binnen huiselijke kring hun oude geloof trouw. Vanaf het midden van de vijftiende eeuw groeide de weerzin tegen de joden en de nieuw-christenen en werd de agressie tegen deze groep steeds groter. Na het huwelijk in 1469 van Isabella, de koningin van Castilië, en Ferdinand, de koning van Aragon, werd de toestand voor joden en nieuw-christenen nog grimmiger. Vanaf 1478 waren kerk en staat in Spanje één in de vervolging van andersdenkenden. Tussen 1480 en 1492 werden der tienduizend nieuw-christenen door de inquisitie verhoord, waarvan velen na een gruwelijk proces tijdens een 'autodafe' (daden van geloof) levend werden verbrand of aan vernerende straffen werden onderworpen. Na de inname op 2 januari 1492 van het laatste islamitische bolwerk Granada tekenden de vorsten Ferdinand en Isabella op 31 maart 1492 het verdrijvingsedict, waardoor alle jo-

¹ Interieur van de twaalfde-eeuwse synagoge in Toledo, genaamd Santa Maria la Blanca, die in de vijftiende eeuw in gebruik is genomen als kerk. De beuken zijn gescheiden door kolommen met hoefijzer-vormige bogen. Dit soort bogen komt vaak terug in negentiende- en twintigste-eeuwse synagogen.

den die niet tot het christendom overgingen, binnen drie maanden hun grondgebied moesten verlaten.

Veel joden verlieten Spanje en trokken naar onder meer Portugal, Italië, het Ottomaanse Rijk en Marokko om daar een nieuw bestaan op te bouwen. Portugal was het meest nabij gelegen, had geen inquisitie en een joodse gemeenschap die qua structuur hetzelfde was als in Spanje. Zij verlieten Spanje met achterlating van hun bezittingen. Voor deze beslissing waren geld, een beroep waar vraag naar bestond, en moed nodig. Vele duizenden in Spanje achtergebleven joden besloten echter zich te bekeren tot het christendom, want een nieuw leven elders opbouwen was niet voor iedereen gemakkelijk. Op 31 juli 1492 vertrokken de laatste joden uit Aragon en Castilië en bestonden er geen joodse gemeenten of instellingen meer in Spanje.

In de zomer van 1492 kwamen ruim honderdduizend Spaanse joden Portugal binnen. De rijke gezinnen mochten zich hier permanent vestigen, de minder vermogende joden slechts tijdelijk. Door gebrek aan vervoer werden de meesten gedwongen in het land te blijven, maar zij hadden het allesbehalve gemakkelijk. Toen de in 1495 aan de macht gekomen koning Manuel I in 1496 besloot in het huwelijk te treden met de dochter van Ferdinand en Isabella, wilde de bruid niet in Portugal wonen zolang daar joden waren. Manuel kon de joden, die de economische middenlaag van zijn land vormden, echter niet missen. Hij besloot daarom in plaats van verdrijving van de joden tot gedwongen doop van de hele groep over te gaan, wat op weinig zachtzinnige wijze geschiedde. Ook in Portugal hield een grote groep gedoopte joden die zich naar buiten toe als rooms-katholiek manifesteerde, er in eigen kring een joods leven op na. Onder de zoon van Manuel, Joao III, werd in 1536 alsnog de inquisitie in Portugal ingevoerd en in 1540 is in Lissabon een eerste autodafe gehouden. Velen probeerden daarna het land te verlaten en zich te vestigen in het Franse Bayonne, in Marokko, in het Otto-

maanse rijk en in Italië. Ook in vele andere steden in Europa, zoals Split, Livorno en Antwerpen, vestigden zich aan het eind van de zestiende eeuw nieuw-christenen. In 1580 werd Portugal ingelijfd bij Spanje, waarna de stroom Portugezen naar Holland op gang kwam. De blokkade van de haven van Antwerpen in 1585 leidde ertoe dat ook nieuw-christenen uit die stad zich in Amsterdam vestigden.

DE PORTUGESE JODEN

IN AMSTERDAM

In de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden troffen de nieuwkomers een klimaat van tolerantie aan. De Unie van Utrecht (1579) was het eerste staatsstuk ter wereld dat gewetensvrijheid garandeerde en waardoor een ieder vrij was zijn eigen geloof te belijden. Daarbij kwam dat het calvinistische Holland ongekende economische perspectieven bood. De naar Amsterdam gekomen nieuw-christenen waren voornamelijk kooplieden, die zich bezig hielden met internationale handel en geldhandel. De handelshuizen van de Portugese joden maakten gebruik van vertrouwde agenten op de handelsroutes in Spanje, Portugal, Frankrijk, Duitsland, Italië, Brazilië, Turkije en Marokko. Meestal waren dat familieleden of geloofsgenoten. Veel nieuw-christenen keerden in Amsterdam terug tot het jodendom. Om problemen te voorkomen die hun handelsactiviteiten in Portugal en elders konden beïnvloeden gebruikten zij twee namen: een joodse naam in de synagoge en een Portugese naam voor de handel.

De Portugese joden stuitten aanvankelijk op een weifelende houding van het Amsterdamse stadsbestuur (afb. 2). De invloed van de gereformeerde kerkenraad en politieke verdenkingen tegen Portugezen en Spanjaarden waren hier debet aan. Omdat een openbaar joods leven in Amsterdam niet mogelijk leek, wendde men zich met succes tot de gemeentebesturen van de steden Alkmaar (1604) en Haarlem (1605) met het verzoek zich daar te mogen vestigen en er synagogen

2 Jacob van Deventer. Plattegrond van Amsterdam en omgeving (1558-1561). Rechtsboven de Montelbaanstoren in de, dan nog buiten de stadswal liggende, Lastage. Rechts in het midden duidt "Leprosen" het Leprozenhuis aan. Links hiervan wordt in de scherpe Amstelbocht op het laatst van de zestiende eeuw Vlooienburg aangelegd, rechts ervan verrijst in 1675 de Snoge in de stadsuitleg van 1660.

te bouwen. Deze verzoeken waren mogelijk bedoeld om druk uit te oefenen op het Amsterdamse stadsbestuur, dat de rijke kooplieden met hun grote ervaring in de internationale handel niet graag zou zien vertrekken. Uiteindelijk zouden de gemeenten in Alkmaar en Haarlem slechts kort bestaan, omdat de groep te klein was of omdat de meerderheid weer terug ging naar Amsterdam. In Rotterdam vestigden zich rond 1604 de eerste maranen, afkomstig uit Antwerpen. Hun eerste verzoek zich als groep te mogen vestigen, werd afgeslagen; het tweede uit 1610 werd gehonoreerd, maar in 1612 door de stad weer geannuleerd. In 1613 werd een zoldersynagoge ingericht in het huis van David Namias en in hetzelfde jaar werd een stuk grond aan de huidige Jan van Loonlaan gekocht om te gebruiken als begraafplaats. Abraham (Don Gil) de Pinto, die in zijn huis een fraaie synagoge inrichtte, werd een centrale figuur in de joodse gemeenschap en beschouwd als rijkste inwoner van de stad. In 1649 werd Josia Pardo aangesteld tot rabbijn van de door de gebroeders Pinto opgerichte Talmoed-hogeschool Jesiba de los Pintos, die in 1669 is overgebracht naar Amsterdam. In het laatste kwart van de zeventiende eeuw is de Portugese synagoge van Rotterdam enkele malen verhuisd. In 1736 is de gemeente opgeheven en sloten de laatste Portugese joden zich aan bij de Hoogduitse gemeente.

Weldra was duidelijk dat kooplieden het meest op hun plaats waren in de opkomende handelsstad Amsterdam. Zij hoefden hier niet in aparte wijken te wonen en uiterlijke kledingkenmerken te dragen zoals buiten de Republiek wel gangbaar was. Het bekeren van en seksueel contact met christenen werd hen echter verboden. Verder konden joden het poorterschap van de stad niet verwerven en hadden zij geen toegang tot politiek en bestuur. Vele gilden bleven voor hen gesloten, waardoor zij niet in ambachten werkzaam konden zijn. Joden waren daardoor vooral actief in de geldhandel, de medische beroepen, de makelaardij, de boekdrukkunst, de suiker-

3 Portret van Baruch d'Espinoza (1670).

raffinaderij, de tabaksbewerking en de diamantindustrie.

De stedelijke overheid beschouwde de Portugese joden als een aparte gemeenschap, de 'Portugeesche joodsche Natie'. Deze vormde als het ware een staat in de staat, die door de mahamad (college van parnasiem) van de gemeenten bestuurd werd volgens de eigen wetten. Handhaving van rust en orde was in handen van de mahamad. Dit college was het aanspreekpunt voor de overheid betreffende het gedrag van de groep. Als middel om te straffen werd de 'cherem' (ban) toegepast, die, meestal voor korte tijd, de toegang tot de synagoge verbood en de sociale contacten met de overige joden afsneed. De bekendste cherem is die van filosoof en lenzenslijper Baruch d'Espinoza (1632-1677), uitgesproken in 1656. Door zijn rationele opvattingen en mogelijk ook ten gevolge van financiële problemen met de erfenis van zijn vader, is hij uit de gemeente verbannen. Spinoza heeft zijn ideeën niet opgegeven, zodat deze ban nooit is opgeheven (afb. 3).

4 Pieter Bast. Plattegrond van Amsterdam (1597).

DE EERSTE SYNAGOGEN

In de jaren negentig van de zestiende eeuw waren de eerste Portugese kooplieden in Amsterdam neergestreken. Onbekend is welke godsdienst zij aanhingen, wel is duidelijk dat binnen korte tijd meerdere joden hier hun geloof beleden. De Sefardiërs vestigden zich vooral in het oostelijk deel van de stad, dat juist in die jaren werd uitgebreid. In 1585-1586 was, vooral om defensieve redenen, de Lastage binnen de nieuwe stadsmuren gebracht. Kort daarop werden in de periode 1592-1596 aan de IJ-zijde drie haveneilanden aangelegd (Rapenburg, Uilenburg en Marken) en ontstond aan de Amstel het woon-eiland Vlooienburg (afb. 4). De gravure die Pieter Bast in 1597 vervaardigde, toont dit nieuwe stadsdeel in ontwikkeling. Uilenburg was toen al vrijwel helemaal in beslag genomen door scheepswerven met bijbehorende woningen in het midden, op Rapenburg (aan het IJ) en Marken waren de eerste activiteiten waarneembaar en Vlooienburg lag nog helemaal braak. Aan de Breesstraat, die van de oude stad naar de nieuwe Sint Antoniespoort in de stadswal leidde en later Sint Antoniesbreesstraat en – ter hoogte van Vlooienburg – Jodenbreesstraat werd genoemd, waren de eerste huizen verrezen. In de Lastage was de Jonkerstraat aangelegd, een rechte straat met rug-aan-rugwoningen. Hier, aan de voet van de Montelbaanstoren, vonden in 1602-1603 de eerste joodse erediensten plaats in het huis van rabbijn Uri Halevie. Deze Asjkenezische jood was in 1601 uit Emden overgekomen op verzoek van de Portugese joden. Uri Halevie fungeerde tevens als voorganger ('chazan') en besnijder ('moheel'). De Torarol die deze rabbijn mee naar Amsterdam bracht, is nog steeds in het bezit van de gemeente (afb. 5). Op Grote Verzoendag in het jaar 1602 deed de schout een inval, waar hij de van helling verdachte rabbijn met een aantal Portugese kooplieden in gebed verzonken aantrof. Hierbij werd Uri Halevie met enkele anderen in hechtenis genomen. Na een verhoor, waarbij de rabbijn uitleg had gegeven dat zij hier

voor een joodse godsdienstoefening waren samengekomen, werden zij weer vrijgelaten.

De eerste Sefardiërs waren gevestigd in de omgeving van de Nieuwmarkt, in de Lastage. De snel groeiende groep land- en geloofsgenoten vond vooral onderdak in een hele nieuwe wijk: Vlooienburg, zo genoemd naar het weidegebied in een scherpe bocht van de Amstel dat regelmatig onderstroomde of 'vloei-de'. Hier werden de Houtgracht en de Leprozengracht gegraven, waarna de opgehoogde grond enkele jaren onaangeroerd bleef liggen om in te laten klinken. In 1602 werden de percelen op Vlooienburg – het tegenwoordige Waterlooplein met de Stopera – uitgegeven. Het eiland werd in de lengte doorsneden door de Lange Houtstraat en in de breedte

5 De Torarol uit ca. 1400 die Uri Halevie heeft meegenomen naar Amsterdam en aan de gemeente naliet bij zijn terugkeer naar Emden.

door de Korte Houtstraat, waardoor het vier bouwblokken omvatte, en was regelmatig van opzet (afb. 6). Vlooienburg was in eerste instantie vooral bestemd voor houthandelaren met hun opslag, maar ontwikkelde zich al spoedig tot een gewone woonbuurt. De eerste uitgave van Balthasar Florisz' plattegrond van Amsterdam uit 1625 laat op Vlooienburg nog nauwelijks een onbebouwd erf zien. Onder de kopers van de percelen in 1602 waren nog geen Portugese joden te vinden, maar in het midden van de zeventiende eeuw bezaten zij hier al twintig procent van de huizen. Een andere indicatie voor de concentratie van Sefardië in deze omgeving geven de ondertrouwakten uit deze periode, waaruit blijkt dat tachtig procent van hen op het eiland en

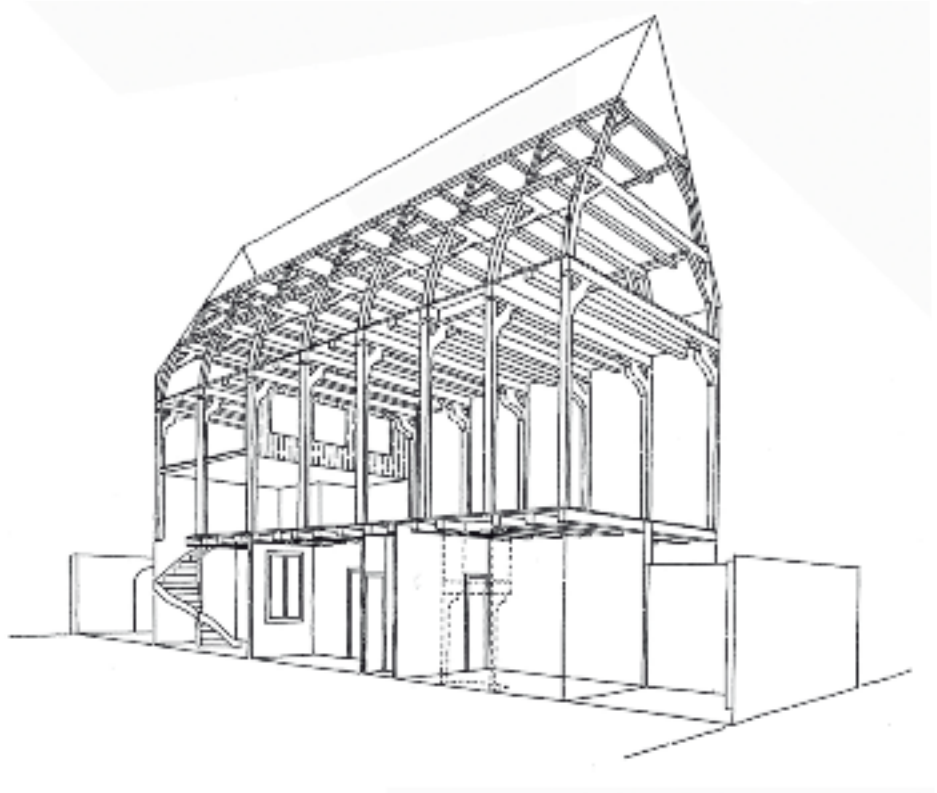
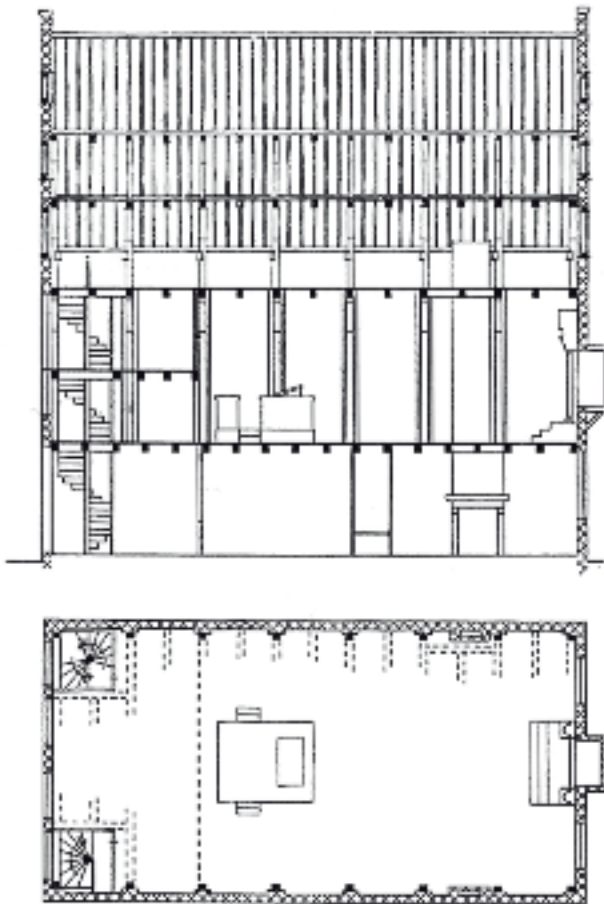
rond de Jodenbreestraat woonde. Archeologisch onderzoek bevestigt dit beeld: het overgrote deel van de botresten in de beerputten was afkomstig van rund en kip, terwijl elders in de stad ook veel varkensresten werden aangetroffen. Overigens was de begane grond van een van de huizen aan de Houtgracht in 1632 ingericht als Portugees-joodse vleeshal en in 1648 bouwde de Portugese gemeente even verderop een nieuw pakhuis met vleeshal dat tot 1815 in bedrijf bleef. Een van de bekendere joodse bewoners was Jacob Jehuda Leon, die verhuisd was naar Amsterdam en in zijn huis aan de Korte Houtstraat zijn modellen van de Tempel, de Tabernakel, het paleis van Salomo en verschillende ceremoniële objecten tentoonstelde.²

6 Balthasar Florisz van Berckenrode. Uitsnede uit de plattegrond van Amsterdam (1657). Ingekleurd zijn de drie Portugese synagogen: 1. Beth Jacob (1614-1639), 2. Neve Sjalom (1612-1639), 3. Beth Israel (1618-1639) en Talmoed Tora (1639-1675).

Op Vlooienburg bestonden verschillende gemeenten die samenkwamen in niet al te veel in het oog lopende vergaderplaatsen. De eerste synagoge werd ingericht in een omgebouwde loods aan de Lange Houtstraat. Vanaf 1607 werden de diensten voortgezet in het huis van Jacob Tirado, alias Guimes Lopez da Costa, aan de Houtgracht tegenover de vroegere Vlooienburgsteeg, nu Houtkopersdwarstraat. Deze eerste gemeente heette Beth Jacob (huis van Jacob) en was genoemd naar Jacob Tirado die veel aan de totstandkoming daarvan had bijgedragen. Van hem en zijn vrouw Rachel bezit de gemeente nog een zilveren Toraschild (afb. 174). De gemeente Beth Jacob huurde vanaf 1614 het huis Antwerpen, een voormalig pakhuis aan de Houtgracht, en richtte de bovenverdieping in als synagoge. Het huis stond door een voorplein enigszins van de straat af. De entree bevond

zich in een gangetje aan de zijkant van het gebouw, de gebedsruimte op de eerste verdieping liep door over deze gang. Zoals gebruikelijk bij Amsterdamse huiskerken was op de verdiepingen een groot middendeel van de vloeren en balken verwijderd, waardoor galerijen ontstonden met zicht op de gebedsdienst. Door het gebruik van meerdere verdiepingen konden, ondanks een klein grondoppervlak, velen de dienst bijwonen. In een huissynagoge werden de galerijen meestal benut ten behoeve van vrouwelijke bezoekers. De hechal was gemaakt van jacarandahout (palissander), het interieur werd opgeluisterd door de galerijkolommen en geschilderde decoraties. In 1630 werd dit gebouw aangekocht door David Curiel, alias Lope Ramirez, en in 1638 werden hier de twee achterhuizen bijgekocht die al vanaf 1620 als seminarium in gebruik waren bij de leerschool Talmoed Tora.³

7 Henk Zantkuijl en Hans van Agt. Reconstructie van de synagoge Neve Sjalom naar het bestek van 1612. Links (aan de kant van Houtgracht/Waterlooplein) de hangkamer met vrouwengalerij, rechts de nis voor de hechal.

In 1608 werd de tweede gemeente opgericht, Neve Sjalom (verblijf van vrede). De leden van Neve Sjalom kwamen voor synagogediensten aanvankelijk samen in het huis van Don Samuel Palache. Deze gemeente liet in 1612 aan de Houtgracht een huis bouwen, links van de latere, nog bestaande Mozes en Aäronkerk. Ook dit lag door een voorpleintje gescheiden van de straat. Op de begane grond waren twee woningen ondergebracht met daarboven de synagoge. De hechal was – zoals dat in andere steden ook wel gebeurde – opgenomen in een naar buiten uitstekende nis aan de korte achterzijde en voor de vrouwelijke bezoekers was er een hangkamer aan de tegenoverliggende ingangzijde. De synagoge was versierd met panelen met daarop Hebreeuwse opschriften, plant- en bloemmotieven. Voor de constructie is gebruik gemaakt van het in deze tijd gebruikelijke alternerende houtskelet, waarbij een gebint van muurstijlen, dekbalk en hoekschoren (korbelen), telkens werd afgewisseld met in de bouwmuren opgelegde balken. De korbelen kregen de karakteristieke, sierlijk in- en uit-zwenkende vorm van een zwanenhals. Bijzonder is dat het bestek bewaard is gebleven, waarnaar timmerman Hans Gerritsz deze huissynagoge heeft opgetrokken (afb. 7).⁴

Een ruzie binnen de gemeente Beth Jacob leidde in 1618 tot een splitsing, waardoor de derde gemeente met de naam Beth Israel (huis van Israël) ontstond. In dat jaar werd door Jose Pinto een voormalig pakhuis gehuurd op een achterterrein aan de Jodenbreestraat. Ook hier werd een deel van de vloer verwijderd zodat galerijen aan de zij-kanten ontstonden. Deze synagoge werd in 1619 uitgebreid met het aangrenzende pakhuis aan de Houtgracht. Over de inrichting van Beth Israel is vrijwel niets bekend vanwege de latere verbouwing en uitbreiding in 1639 tot Talmoed Tora-synagoge.

Het merendeel van de leden van deze drie Sefardische gemeenten was van Portugese afkomst. De afzonderlijke gemeenten zijn waarschijnlijk tot stand gekomen ten gevolge

van inhoudelijke verschillen van inzicht binnen de Portugees-joodse gemeenschap, die waarschijnlijk hun grondslag vonden in de verschillende plaatsen van afkomst en familiebanden. Ook wordt wel gesuggereerd dat de sterke groei van de geloofsgemeenschap, waardoor die als het ware ‘beklemd’ raakte in de bescheiden huissynagoge, uitbreiding van het aantal bedehuizen wenselijk maakte. Schattingen van het aantal Sefardiem in Amsterdam laten een groei zien van 350 in 1610, naar 900 in 1630, 1400 in 1650, tot ongeveer 2500 in 1675.

TALMOED TORA

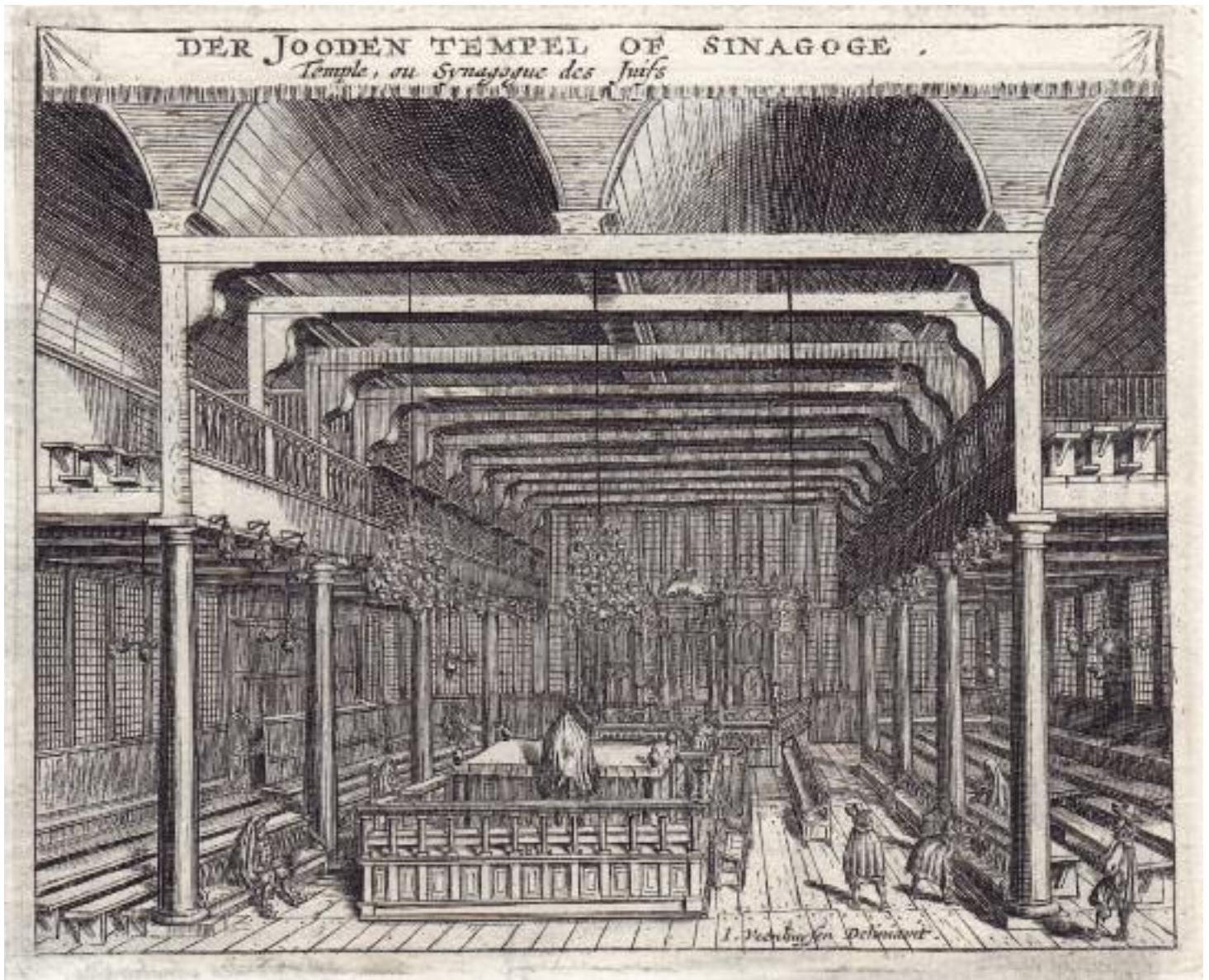
Door de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) kwamen veel joden uit Midden-Europa naar Nederland, dat naar Europese begrippen een ruime mate van godsdienstvrijheid kende. Deze Asjkenazische joden waren minder welgesteld dan de Portugeese: veel van hen

8 Portret van rabbijn Isaac Aboab da Fonseca (1605-1693).

vonden een bestaan als venter of slager. Zij vestigden zich ook op en rond Vlooienburg. In 1635 stichtten de Asjkenazische joden hun eerste gemeente. Dit versterkte de behoefte aan één krachtige Portugese gemeente. Voor de vele sociale plichten, zoals zorg voor de armen, ziekenzorg, verzorging van de overledenen, ondersteuning van arme weesmeisjes, onderwijs, het functioneren van de Portugees-joodse vleeshal, de ondersteuning van Sefardische gemeenten in het Heilige Land en het vrijkopen van gevangenen, werd door

de drie gemeenten al geruime tijd nauw samengewerkt. In 1639 gingen de drie gemeenten samen ('União') onder de naam Kahal Kadosj Talmoe Tora (Heilige Gemeente Studie der Wet). In het reglement uit 1639 van deze nieuwe gemeente kreeg de mahamad een absolute macht binnen de gemeenschap. Om een splitsing van de gemeente in de toekomst onmogelijk te maken, werd in dit reglement het verbod opgenomen om in Amsterdam een andere Sefardische synagoge op te richten.

9 Jan Veenhuysen. Ets van het interieur van de Talmoe Tora-synagoge (1665).